

ΕΡΡΙΚΟΥ ΣΚΑΣΣΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ - Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

ΔΑΝΤΗΣ ΚΑΙ ΒΕΡΓΙΛΙΟΣ *

Τὸν Μάϊον τοῦ 1265 εἰς τὸν ἀστερισμὸν τῶν Διδύμων ἐγεννήθη εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς μεγίστην οἰκονομικὴν (ἐκ τῶν βιοτεχνιῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου) ἀκμὴν, ἐξ οἰκογενείας οὐχὶ πολὺ πλουσίας, ἀλλὰ μεγάλως ἐκτιμωμένης, λουβαρδικῆς προελεύσεως, ὁ Dante Alighieri ἢ Alagheri ἢ Aldighieri, ὁ τρίτος κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἐκ τῶν τεσσάρων γιγάντων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας — οἱ ἄλλοι τρεῖς εἶναι ὁ Ὅμηρος, ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Goethe — καὶ ὁ παρὰ τὸν Ἅγιον Αὐγουστίνον μέγιστος φορεὺς καὶ διαμορφωτὴς τοῦ καλουμένου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Οὐδέποτε ποιητὴς ἔθεσεν εἰς τὸ ἔργον του τόσον πολὺ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του, τὴν καρδίαν του, τὴν ψυχὴν του καὶ τὴν ἐποχὴν του, ὅσον ὁ Δάντης, ἰδίᾳ εἰς τὴν *Divina Commedia*. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσῃ τις καλῶς τὴν Θεϊὰν Κωμῆδιαν, ἐὰν δὲν γνωρίσῃ κατὰ βάθος αὐτὸν τοῦτον τὸν Δάντην.

Ἡ Φλωρεντία ἦτο τότε ὄχι μόνον μέγα οἰκονομικὸν κέντρον, ἀλλὰ κέντρον πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἐρίδων καὶ ἀνταγωνισμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Δάντης ἐλάμβανε ὄχι ἀπλῶς ἐνεργὸν μέρος, ἀλλὰ ἦτο καὶ ἡγετικὸν στέλεχος. Ὅταν τὸ κόμμα τῶν ἀστῶν, τῶν Λευκῶν Γουέλφων ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν, ὁ Δάντης ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Κυβέρνησιν. Ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου τὸ κόμμα τῶν Μαύρων, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν οἱ ἀριστοκρατικοὶ τοῦ *popolo grasso*, οἱ φεουδάρχαι καὶ ἄλλα ἀνήσυχτα στοιχεῖα, μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Πάπα Βονιφασίου τοῦ VIII, κατάρθωσε νὰ κηρύξῃ τὸ κόμμα τοῦ Δάντη ἐκ τῆς ἐξουσίας, ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ Δάντης εὐρίσκετο εἰς τὴν Ρώμην ἐπιφορτισμένος παρὰ τῷ Πάπᾳ μὲ μίαν διπλωματικὴν ἀποστολήν.

Ὁ Δάντης κατηγορηθεὶς μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων του ἐπὶ καταχρήσει τῆς ἐξουσίας καὶ δωροδοκίᾳ κατεδικάσθη ἐρήμην τὴν 27^{ην} Ἰανουαρίου τοῦ

* Ὁμιλία κατὰ τὴν ἑκταχτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 10^{ης} Μαρτίου 1966.

1302 εἰς μεγάλην χρηματικὴν ποινήν, τῶν 500 λιρῶν, διετῇ ἐξορίαν καὶ ἀποκλεισμὸν ἐκ τῶν δημοσίων ἀξιωματίων ἐφ' ὅρου ζωῆς. Ἡ ποινὴ μετεβλήθη τὴν 10 Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς θανατικὴν καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸν ἐπὶ τῆς πυρᾶς θάνατον ἐπεκταθεῖσα καὶ εἰς τοὺς υἱοὺς του. Τὸ ἔτος 1315 ἔγινε λόγος ἀπονομῆς χάριτος, ἀλλ' ὑπὸ λίαν ταπεινωτικούς ὁρους, τοὺς ὁποίους, ὡς ἦτο φυσικόν, ὁ Δάντης δὲν ἐδέχθη. Ἡ ἄρνησίς του εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῇ ἐκ νέου εἰς θάνατον μετὰ τῶν υἱῶν του.

Οὕτω ἠναγκάσθη ἀπὸ τῆς πρώτης καταδίκης αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1302 μέχρι τοῦ θανάτου του τὸ 1321 νὰ ζῇ ὡς ἐξόριστος. Κατὰ τὰ εἴκοσι αὐτὰ ἔτη τῆς ἐξορίας του ἔμεινεν εἰς δυσφόρους ἰταλικὰς πόλεις, εἰς τὴν Verona, ὡς φιλοξενούμενος τῶν ἀδελφῶν Scaliger, τοῦ Bartolommeo καὶ τοῦ Can - Grande della Scala, καὶ τέλος εἰς τὴν Ravenna, ἔνθα καὶ ἀπέθανε τὴν 14^{ην} Σεπτεμβρίου 1321 εἰς ἡλικίαν 56 ἐτῶν. Ἐκεῖ εἶχε φιλοξενηθῇ ὑπὸ τοῦ Guido - Novello da Polenta. Κατὰ τὰ εἴκοσι αὐτὰ ἔτη ἐχρησιμοποιήθη ἐπανειλημμένως εἰς διπλωματικὰς ἀποστολάς. Καὶ ἀπὸ διπλωματικὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Βενετίαν εἶχεν ἐπιστρέψει εἰς τὴν Ravenna. Ἰσως θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονευθῇ ὅτι ἡ Ραβέννα μέχρι σήμερον ἐπανειλημμένως ἔχει ἀπορρίψει αἰτήσεις τῆς Φλωρεντίας πρὸς παράδοσιν εἰς αὐτὴν τῶν ὁσίων τοῦ Δάντη.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα στοιχεῖα τῆς ζωῆς τοῦ Δάντη ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ ἀναφέρωμεν, διότι καθορίζουσι κατὰ τὸ ἐν τρίτον, ἴσως δὲ τὸ ἀποφασιστικώτερον, τὸν πλήρη πάθους χαρακτήρα τοῦ πνευματικοῦ ἔργου του, καὶ θὰ χρησιμεύσωσι κατωτέρω πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ ὑπὸ διαπραγματεύσιν θέματος ἡμῶν.

Ὁ ἄλλος παράγων εἶναι ὁ ἔρως. Εἰς τὴν Νέαν Ζωὴν (Vita Nuova) διηγεῖται ὁ Δάντης ἀποφασιστικὸν γεγονός τῆς ζωῆς του, καθ' ὃ εἰς ἡλικίαν ἑννέα ἐτῶν ἐγνώρισεν ἢ μᾶλλον μίαν φορὰν εἶδε νέαν τινὰ ἐκ Φλωρεντίας, τὴν ὁποίαν κατόπιν μετὰ ἑννέα πάλιν ἔτη ἐπανεῖδε μετὰ δὺς ἄλλων εὐγενῶν γυναικῶν. Τὴν φορὰν αὐτήν, ἣτις ἦτο καὶ ἡ τελευταία, τὸν ἐχαιρέτισε μετὰ σεβασμοῦ ἡ νέα τῆς Φλωρεντίας. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καὶ ἐνὸς ὀνείρου του προῦλθε τὸ πρῶτον ποίημα τοῦ Δάντη. Πρῶτος ὁ Βοκκάκιος εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Δάντη ἐταύτισε τὴν Φλωρεντινὴν αὐτὴν νέαν πρὸς τὴν Βεατρίκην, κόρην τοῦ ἐξέχοντος καὶ πλουσίου φλωρεντινοῦ Folco dei Portinari καὶ σύζυγον τοῦ μεγάλου Τραπεζίτου Simone dei Bardi, προῶς θανοῦσαν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1290, ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς της.

Ἄν ἡ Βεατρίκη τοῦ Δάντη — εἶναι ἡ Βεατρίκη Portinari - Bardi (καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ θυγάτηρ τοῦ Δάντη ἔγινε μοναχὴ εἰς μοναστήριον τῆς Ραβέννης ὡς ἀδελφὴ Βεατρίκη) — ἡ μῦθος θὰ ἦτο δευτερευούσης σημασίας, ἐὰν δὲν ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσῃ αὕτη εἰς τὸ

σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ Δάντη, τὴν *Commedia*, ἀποφασιστικὸν ρόλον. Ἡ ἀμφιβολία ἐξ ἄλλου περὶ τῆς πραγματικότητος τῆς Βεατρίκης μειοῦται σημαντικῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Δάντης, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του, *Vita Nuova*, δίδει ὑπόσχεσιν « νὰ εἴπῃ περὶ αὐτῆς τῆς Βεατρίκης ὅ,τι ποτὲ δὲν ἔχει λεχθῇ περὶ ἄλλης ».

Ἐξ ἄλλου ὁ ἔρως τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν οὐσίαν του ἐξιδανικευμένος πρὸς τὴν Βεατρίκην ἐτόνωσε τὴν τάσιν του πρὸς τὴν « σπιριτουαλιστικὴν » κατεύθυνσιν τῆς κυρίας μορφῆς τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῆς περιόδου μεταξὺ τοῦ 12ου καὶ 14ου αἰῶνος, τῆς ἱπποτικῆς ἐκείνης ἰδανικῆς ποιήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχε γνωρίσει ὁ Δάντης κυρίως διὰ τοῦ Guido Guinizelli ἐκ τῆς Bologna (1230- 1276), τοῦ θεωρουμένου ὡς ἰδρυτοῦ τοῦ *dolce stil nuovo*, τὸν ὁποῖον ὁ Δάντης ἀποκαλεῖ πατέρα τῆς Ἰταλικῆς ποιήσεως.

Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Βεατρίκης ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει μετὰ τὰ 19 ἔτη αὐτοῦ ὁ Δάντης ἐπιδίδεται εἰς μελέτας εὐρυτάτας, ἀφορώσας εἰς πᾶν τὸ ἐπιστητόν, κυρίως ὅμως φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικάς, αἱ αἰποῖαι καθιστῶσιν αὐτὸν βαθὺν γνώστην ὅχι μόνον τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν (*artes liberales*) γενικῶς, ἀλλὰ τοῦ βάθους καὶ τοῦ πλάτους ὁλοκλήρου τῆς μεσαιωνικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ ἐγκατασπείρεται καὶ καλλιεργεῖται περαιτέρω εἰς ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Δάντη, τὰ ὁποῖα, πρὸ πάντων ἡ *Commedia*, λόγῳ τῶν ἐκ τῶν προτέρων δυνατῶν κατὰ ταύτην τὴν ἐπιστήμην πολλῶν ἐρμηνειῶν καθιστῶσι δυσκολωτάτην τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἔργων του, εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε κατέστη ἀναγκαῖον νὰ διαμορφωθῇ εἰδικὸς ἐπιστημονικὸς κλάδος, ἡ Δαντολογία, πρὸς κατανόησιν αὐτῶν κυρίως δὲ τῶν πηγῶν των καὶ τῆς πρωτοτυπίας των.

Τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξηγήσεως ἡσθάνθη, εἶναι δὲ τοῦτο λίαν χαρακτηριστικόν, ὁ ἴδιος ὁ Δάντης, ὁ ὁποῖος εἰς μίαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα καὶ φιλοξενήσαντα αὐτὸν Can-Grande, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὸ *Paradiso* τῆς *Commedia* ἡ ἔσματα τινὰ αὐτοῦ, χαρακτηρίζει τὸ ἔργον του ὡς « *opus doctrinale* », τὸ ὁποῖον χρειάζεται πολλαπλὴν ἐρμηνείαν, κατὰ γράμμα καὶ κατ' οὐσίαν ἢ ἀλληγορικὴν.

Εἰς μέγας ἐπιστήμων τῆς ἐποχῆς μας, ὁ πρό τινων ἐτῶν ἀποθανὼν Ernest Robert Gurtius, γράφει εἰς τὸ εἰς πολλὰς γλώσσας μεταφρασθὲν ἔργον του (Περὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ λατινικοῦ Μεσαίω-νος)¹ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Δάντη ἐρμηνείας τῶν ἔργων του, ὡς ἐκθέτει αὐτὴν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Can-Grande, τὴν γραφεῖσαν τὸ 1319. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Curtius ὁ Δάντης θεωρεῖ ὅτι

1. Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Dritte Aufl. Bern und München 1961, 228 κ.ἐξ.

τὸ ἔργον του, κυρίως ἡ *Commedia*, ἔχει δύο πλευράς: τὴν ποιητικοροητορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν.

Οἱ τρεῖς συντομώτατα ἀναλυθέντες παράγοντες, ὁ πολιτικός, ὁ συναισθηματικός καὶ ὁ φιλοσοφικός ἢ γενικώτερον πνευματικός, καθώρισαν ἢ μᾶλλον προσδιώρισαν τὰς σχέσεις τοῦ Δάντη πρὸς τὸν Βεργίλιον ἢ τὴν παραλαβὴν καὶ γονιμοποίησιν ὠρισμένων στοιχείων ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Βεργίλιου. Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσωμεν, πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι διὰ τὸν Δάντην ὁ Βεργίλιος εἶναι ὁ Βεργίλιος τοῦ Μεσαίωνος, ὄχι δηλ. μόνον ὁ ποιητὴς τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἀλλ' ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάγος καὶ ὁ σοφός, εἰς τὸν ὁποῖον καταφεύγει ὁ ποιητὴς καὶ ὡς μαθητευόμενος καὶ ὡς ἔχων ἀνάγκην βοηθείας καὶ προστασίας, ὡς θὰ δειχθῇ καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

Ὁ Δάντης εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Βεργίλιον καὶ ὕλικῶς καὶ δυναμικῶς (ἤτοι ἀπὸ ἀπόψεως μοτίβων): χωρὶς τὴν κατάβασιν τοῦ Αἰνείου εἰς τὸν Ἄδην, ἢ ὁποία ἐξ ἄλλου προϋποθέτει τὴν κατάβασιν τοῦ Ὀδυσσεύς εἰς τὸν Ἄδην, θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἡ μετάβασις τοῦ Δάντη εἰς τὸ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλ' ἡ τοιοῦτου εἴδους ἐπίδρασις, ἄκρως πράγματι ἐνδιαφέρουσα καὶ γνωστοτέρα ὡς ὕλικωτέρα ἢ μᾶλλον εὐκολωτέρα εἰς τὴν σύλληψιν, θὰ παραμερίσῃ χάριν συντομίας τῆς παρουσίας ὁμίλιας τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν ἄλλην τὴν δυναμικὴν, ἢ ὁποία ὡς δημιουργικὴ ἐπίδρασις εἶναι περισσοτέρου ἐνδιαφέροντος.

Εἰς τὸ ἔργον του *De vulgari eloquentia* (περὶ τοῦ ὁποίου ὁμίλησεν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης μὲ τόσῃν ἐπιτυχίαν κατὰ προηγουμένην ἔκτακτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας ὁ διακεκριμένος συνάδελφος κ. Καροῦζος), ἤτοι μετὰξὺ τοῦ 1304·1307 ἢ ὀλίγον προηγουμένως¹, ἀλλὰ εἰς τὴν λατινικὴν γλώσσαν, ἀναπτύσσει ὁ Δάντης τὰς ἀντιλήψεις του περὶ τῶν διαφόρων ἰταλικῶν διαλέκτων καὶ τινων γλωσσῶν, διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς δημοτικῆς γλώσσης, τοῦ *illustre vulgare*, ὅπερ εἶναι τὸ ἀμάλγαμα ὅλων τῶν διαλέκτων τῆς ἰταλικῆς Χερσονήσου.

Πρόκειται περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἀπεφάσισε νὰ ἐκθέσῃ κατόπιν μακρῶν καὶ ἐκτεταμένων μελετῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεδόθη μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς *Vita Nuova* τὸ 1292. Κατὰ τὸν Δάντην (*De vulg. eloq.*) ἐκ τῶν δύο γλωσσῶν, τὰς ὁποίας ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς γραμματικῆς, *nobilior est vulgaris*, ἀνωτέρα εἰς χρῆσιν καὶ τελειότητα.

Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον, κεφάλαιον 4^{ον}, § 10 τονίζων ὁ Δάντης ὅτι ἡ

1. Aristide Marigo, Dante: *De Vulgari Eloquentia*, Opere di Dante vol. VI, Terza Edizione con appendice di aggiornamento a cura di Pier Giorgio Ricci, Firenze 1957, 21.

μεγάλη ἢ ἡ ἀληθινὴ ποίησις, ἣτις θέλει μὲ τὸ τραγικὸν ὕφος — γράφων ὁ Δάντης *stilus tragicus* ἐννοεῖ, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς, τὸ ὑψηλὸν ὕφος, ἀγνοῶν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, ὅτι ὁ ὅρος τραγικὸν ὕφος ἔχει σχέσιν μόνον πρὸς τὴν δραματικὴν ποίησιν¹ — νὰ ψάλλῃ τὴν *salus*, τὸν *amor* καὶ τὴν *virtus*, δηλ. τὰ πολεμικὰ ἔργα, τὸν ἔρωτα, καὶ τὴν ἀρετὴν, ἀπαιτεῖ (ἢ ποίησις δηλ.) ὅχι μόνον γνησίαν «ἐμπνευσιν, ἀλλὰ καὶ ρωμαλεότητα πνεύματος καὶ ἐπιστημονικὴν τρόπον τινὰ σπουδὴν καὶ γνῶσιν τῆς τέχνης, ἀναφέρεται εἰς τὸν Βεργίλιον *et hii sunt quos poeta Eneidorum sexto Dei dilectos et ab ardente virtute sublimatos ab ethera deorumque filios vocat, quamquam figurate loquatur*».

Ἡ ἀναφορὰ γίνεται εἰς τοὺς στίχους 125 καὶ ἐξῆς τοῦ 6ου βιβλίου, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ Σιβύλλη λέγει εἰς τὸν αἰτοῦντα Αἰνείαν νὰ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὸν κάτω κόσμον πρὸς συνάντησιν τοῦ πατρὸς του Ἀγχίση τὰ ἐξῆς:

*Sate sanguine divom,
Tros Anchisiade, facilis descensus Averno
(noctes atque dies patet atri ianua Ditis);
sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est. Pauci, quos aequos amavit
Iuppiter aut ardens evexit ad aethera virtus
dis geniti potuere*².

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Δάντης χρησιμοποιεῖ τὴν φράσιν τοῦ Βεργιλίου *hoc opus hic labor est* μὲ ἐλαφροτάτην ἀλλαγὴν *hoc opus et labor est*, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ὄντως εἰς τὸ ἄνω χωρίον τοῦ Βεργιλίου ἀναφέρεται, ἀλλὰ ἀλληγορικὴ ἢ ἐρμηνεία τοῦ Βεργιλίου ὑπὸ τοῦ Δάντη, ὅπως νομίζουσιν οἱ περὶ τὸν Δάντην ἀσχολούμενοι, οἱ Δαντολόγοι, ὡς ὁ ἐξαίρετος ἐκδότης τοῦ *De vulgari eloquentia* Aristide Marigo (σελ. 196), δὲν εἶναι. Ὁ Βεργίλιος βεβαίως ἐννοεῖ τὸν Θησέα καὶ τὸν Πολυδεῦκην καὶ τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ὀρφέα, τοὺς ὁποίους ὀνομαστὶ ἀναφέρει ὁ παρα-

1. Erich Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958, 165, ὑπόσημ. 31.

2. Κατὰ μετὰφρασιν Ἰακώβου Ρίζου Ραγκαβῆ:

ὦ γέννημα θεῶν,
Ἀγχισιάδ' εἰς Ἀόρνου ἢ κάθοδος εὐκόλος εἶναι·
εἴν' ἀνοικταὶ καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα τοῦ Ἄδου αἱ πύλαι·
πλὴν ν' ἀναστρέψῃς τὸ βῆμα, τὸν ἄνω ἀέρα ν' ἀνέλθῃς,
οὗτος ὁ δύσκολος μόχθος· ὅλγ' ἠξιώθησαν, ὅσοι
διογενεῖς διοφίλῃτοι οὕς εἰς αἰθέρ' ἀναφέρει
ἡ ἀρετὴ φωτοβόλος.

καλῶν Αἰνείας εἰς τοὺς στίχους 6, 119 καὶ ἐξῆς. Ἀλλὰ τὸ βάρος πίπτει εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς σπουδῆς εἰς τὴν ποίησιν, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου ἔχει ὡς ἀπαιτήσεις ταῦτα κατ' ἐξοχὴν δὲ ἡ ποίησις καὶ αὐτοῦ τοῦ Βεργιλίου. Τὸ κατόρθωμα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος τοῦ μόχθου εἶναι τὸ ὅμοιον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὴν μνήμην τοῦ Δάντη τοὺς στίχους τοῦ Βεργιλίου.

Αὐτὸ τὸ *illustre vulgare*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν κατὰ τὸν Δάντην νὰ ἐκφράσῃ εἰς μορφάς, νὰ κάμῃ δηλ. ποίησιν τὰς μεγάλας πολεμικὰς πράξεις, τὴν ἀγάπην, ὅχι μόνον δὲ τὴν ἔρωτικὴν, καὶ τὴν ἀρετὴν, ὅπως κατὰ τὸν Δάντην ἀποδεικνύει τὸ ἔργον τοῦ Bertrando del Bornio, τοῦ Guido Guinizelli καὶ αἱ canzonni ἢ cantiones, ὡς ὀνομάζει τὸν κατ' ἐξοχὴν τύπον τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῆς ἐποχῆς του ὁ Δάντης (De vulg. eloqu. 2, 6, 6 *illustres cantiones*) τοῦ Guido Cavalcanti, τοῦ Gino di Pistoia καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Δάντη ἢ διὰ τὰ χρησιμοποιήσω τὴν διατύπωσιν αὐτοῦ (2, 2, 9): «*illustres viros invenimus vulgariter poetasse, scilicet Bertramum de Bornio arma, Arnaldum Danieleam amorem, Gerardum de Bornello rectitudinem; Cynum Pistoriensem amorem, amicum¹ eius rectitudinem*», αὐτὸ τὸ *illustre vulgare*», δύναται νὰ κατακτηθῇ εἰς τὴν οὐσίαν του διὰ τῆς μελέτης κατὰ πρῶτον τοῦ Βεργιλίου: «*Et fortassis utilissimum foret ad illam (scil. supremam constructionem) habituandam regulatos vidisse poetas, Virgilium videlicet, Ovidium Metamorphoseos, Statium atque Lucanum, nec non alios qui usi sunt altissimas prosas ut Titum Livium Plinium, Frontinum, Paulum Orosium, et multos alios, quos amica sollicitudo nos visitare invitat*» (De vulg. eloqu. 2, 6, 7 καὶ ἐξ.).

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς canzone ἡ μᾶλλον τὴν ἀνάλυσιν τῆς οὐσίας αὐτῆς εἰς τὸ 8^{ον} κεφάλαιον τοῦ δευτέρου βιβλίου, ἔνθα (§ 4) ἀναφέρεται πάλιν εἰς τὸν πρῶτον στίχον τῆς Αἰνείαδος τοῦ Βεργιλίου, *arma virumque capo*, δίδεται σαφέστατον παράδειγμα τῆς βαθείας ἐξετάσεως τῆς γλώσσης, ἐκ τοῦ ὁποίου καθίσταται σαφὲς πλέον ὅτι ὁ Δάντης, συνιστῶν τὴν μελέτην τοῦ Βεργιλίου πρὸς κατάκτησιν τῆς ἰταλικῆς δημοτικῆς, ἐννοεῖ τὴν αἰσθητικὴν μελέτην τῆς γλώσσης τοῦ Βεργιλίου, ἥτοι τὴν μελέτην τῆς τέχνης αὐτοῦ. Βεβαίως ὅχι πρὸς δουλικὴν μίμησιν αὐτῆς, ἀλλὰ πρὸς αἰσθητικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ γλωσσικὸν ἐξευγενισμὸν.

Τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἀρκετά, νομίζομεν, διὰ νὰ βοηθήσωσι τὴν κατανόησιν δύο ζητημάτων. Τὸ πρῶτον εἶναι, πῶς πρέπει νὰ νοηθῶσιν οἱ στίχοι τῆς *Commedia* (*Inferno* 1, 85 κ.ἐξῆς), εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Δάντης λέγει ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Βεργίλιον:

1. Ὁ Δάντης ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν ἑαυτὸν του.

*Tu se' lo mio maestro e il mio autore,
 Tu se' solo colui da cui io tolsi
 Lo bello stile che m' ha fatto honore¹.*

Πρέπει, καθ' ὃ ἀνεπτυξάμεν, νὰ σημαίνωσιν ὅτι ὁ Βεργίλιος ἔμαθεν εἰς τὸν Δάντην μὲ τὴν μελέτην τοῦ ἔργου του νὰ κατακτήσῃ τὴν ἰδικήν του, τὴν δημοτικὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν καὶ ἐν τούτῳ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν γλωσσοπλαστικὴν ἱκανότητα νὰ διαμορφώσῃ ἰδικόν του νέον ποιητικὸν ὕφος, νέαν τέχνην.

Τὸ δεύτερον ζήτημα εἶναι ὅτι μὲ τὴν νέαν αὐτὴν τέχνην θὰ εἴπῃ εἰς τὴν *Commedia* περὶ τῆς Βεατρικῆς ἑκείνου, τὸ ὁποῖον ὑπεσχέθη εἰς αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τῆς *Vita Nuova*, ὅ,τι ποτὲ δὲν εἶχε περὶ ἄλλης λεχθῇ, ἐννοεῖται ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας. Πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως θὰ τὸ σημειώσωμεν κατωτέρω.

Εἰς τὸ ἐπίσης λατινιστὶ εἰς 3 βιβλία συντεταγμένον ἔργον τοῦ Δάντη *Monarchia*, τὸ ὁποῖον ἄλλοι μὲν τάσσουσι πρὸ τῆς καταδίκης καὶ ἐξορίας, ἄλλοι δὲ μετὰ τὴν ἐξορίαν του καὶ μάλιστα μετὰ τοῦ 1312-1313², ὥς καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου τούτου *Gustavo Vinay* (*Firenze* 1950), τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενον μετὰ μεταφράσεως καὶ σχολίων ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, πραγματεύεται ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ *imperium*, δηλ. τοῦ παγκοσμίου Κράτους.

Τὸ Κράτος τοῦτο εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς Ἑκκλησίας, ἀντὶ τὴν δύναμίν του ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ἡ μόνη πραγματικὴ ἐγγύησις τῆς παγκοσμίου εἰρήνης.

Εἰς τὴν ἐβδόμην ἀπόδειξιν ἐκ τῶν δώδεκα, τὰς ὁποίας προσάγει ὁ Δάντης εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ ἔργου τούτου, ὅτι τὸ παγκόσμιον Κράτος εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καθ' ἣν ἀπόδειξιν ὁ κόσμος ἔχει ἄριστα, ὅταν ἐν αὐτῷ ἐπικρατῇ τὰ μέγιστα ἡ δικαιοσύνη «*mundus optime dispositus est, cum iustitia in eo potissima est*» (1, 11), ἐπάγεται ὁ Δάντης: «*unde Vergilius commendare volens illud seculum quod suo tempore surgere videbatur, in suis Bucolicis* (4, 6) *cantabat*:

iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna

Virgo namque vocabatur iustitia quam etiam Astream vocabant Saturnia regna dicebant optima tempora que etiam aurea nuncupabant. Iustitia

1. *Εἶσαι σὺ ὁ διδάσκαλός μου καὶ ὁ ὁδηγός μου,
 Εἶσαι σὺ ὁ μόνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρα
 τὸ ὥρατον ὕφος, πρὸς μού ἔδωσε τιμὴν.*

2. Etienne Gilson, *Dante et la philosophie*, 2 ed. Paris 1953, 63 ὑποσημ. 1.

optima est solum sub Monarcha: ergo ad optimam mundi dispositionem requiritur esse Monarchiam sive Imperium» (Μον 1, 11).

Ἡ ἱστορική πραγματοποίησις τῆς ἰδανικῆς μοναρχίας κατὰ τὸν Δάντην ὑπῆρξε τὸ κράτος τὸ ρωμαϊκὸν ἐπὶ Αὐγούστου, ὅπερ ἀποδεικνύει — πάντοτε κατὰ τὸν Δάντην — τὸ πραγματοποιήσιμον τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ παγκοσμίου Κράτους (Μον. 16): «*nam si a lapsu primorum parentum, qui diverticulum fuit totius nostre deviationis, dispositiones hominum et tempora recolamus, non inveniemus nisi sub divo Augusto monarcha, existente monarchia perfecta, mundum undique fuisse quietum. Et quod tunc humanum genus fuerit felix in pacis universalis tranquillitate, hoc ystoriographi omnes, hoc poete illustres, hoc etiam scriba mansuetudinis Christi testari dignatus est*»¹.

Διὰ τὴν ἀποδείξιν ἱστορικῶς εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον τοῦ ἔργου ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ἔχει δικαίωμα ἐπὶ τῆς μοναρχίας — *de iure, non usurpando* (2, 3) — ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν ὡς εὐγενέστερος τῶν ἄλλων, ἐπικαλεῖται τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Βεργιλίου «*testimonia veterum persuadent; nam divinus poeta noster Virgilius per totam Eneidem gloriosissimum regem Eneam patrem Romani populi fuisse testatur in memoriam sempiternam*» (Μον. 1, 3).

Ἐν συνεχείᾳ προβαίνει εἰς ἐρμηνείαν πλείστων χωρίων τῆς Αἰνείαδος πρὸς ἱστορικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀπόψεώς του, ὅτι ὁ Αἰνείας ὁ μυθικὸς γενάρχης τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἰδιος ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς εἶναι ὁ εὐγενέστερος τῶν λαῶν (σελ. 124, *cui non satis persuasum est Romani populi patrem, et per consequens ipsum populum, nobilissimum fuisse sub celo?*) καὶ ὅτι ἐπομένως τοῦ ἀνήκει ἡ ἰδεώδης διακυβέρνησις τοῦ κόσμου.

Ἡ νομιμότης τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν Δάντην καὶ ἐκ τῶν ἀπείρων παραδειγμάτων θυσίας διασῆμων ἀνδρῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ χάριν τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν τῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἐνταῦθα (2, 4) ἀναφέρεται ὁ Δάντης εἰς τοὺς στίχουν 652 καὶ ἔξ. τοῦ 8ου βιβλίου τῆς Αἰνείαδος παραθέτων αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι περιγράφουσι τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀσπίδος τοῦ Αἰνείου, εἰς ὃ παριστάνετο ὁ κατόπιν ὑπερα-

1. «Διότι ἀπὸ τοῦ ἁμαρτήματος τῶν προπατόρων, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία τῆς ὁλῆς ἡμῶν παρεκκλίσεως ἠθέλομεν ἀναπολήσει τὰς ἱστορικὰς συνθήκας τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ εὗρωμεν ὅτι μόνον ὑπὸ Μονάρχην τὸν θεὸν Αὐγούστου, ὁπότε ὑπῆρχε τελεία μοναρχία, ὁ κόσμος πανταχόθεν ὑπῆρξεν ἐν πλήρει εἰρήνῃ, καὶ ὅτι τότε τὸ ἀνθρώπινον γένος ὑπῆρξεν εὐτυχὲς ἐν τῇ ἡσυχίᾳ παγκοσμίου εἰρήνης. Τοῦτο ὅλοι οἱ ἱστοριογράφοι μαρτυροῦσι, ὅλοι οἱ ἔξοχοι συγγραφεῖς καὶ ποιηταί, τοῦτο προσέτι ἔκρινεν ἄξιον νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὁ ὑψηλὸς ἐξηγητὴς τῆς πρᾶτης τοῦ Χριστοῦ». Καὶ ἐνταῦθα ἐννοεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Βεργίλιον.

πιστιῆς τοῦ Καπιτωλίου Μάνλιος κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Γαλατῶν εἰς τὴν Ρώμην. Χαρακτηριστικῶς, ὡς καὶ κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον 5 τοῦ ἰδίου βιβλίου ἐπικαλούμενος τὸ παράδειγμα τῆς περιφρονήσεως τοῦ πλούτου ὑπὸ τοῦ Fabricius (*parvoque potentem Fabricium* τοῦ πέντητος ὅμως καὶ μεγάλου, ἦτοι τοῦ πλουσίου ἐν τῇ πτωχείᾳ του) ὁ Δάντης γράφει παραθέτων χωρίον τῆς Αἰνείαδος (6, 843 ἐξ.) περὶ τοῦ Βεργιλίου *poeta noster*, ὁ ποιητῆς μας, ὁ ἔθνικός μας ποιητής. Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ἔχει ὑπὸ τῆς φύσεως προορισθῆ νὰ ἄρχῃ κατὰ τὸν Δάντην (Μον. 2, 6) «*Romanus populus ad imperandum ordinatus fuit a natura*». Μεταξὺ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν φιλοσοφικῶν ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους (Φυσ. 2, 1 καὶ περὶ γενέσε. 1, 1 καὶ ἄλλα), τὰ ὁποῖα προσάγει, εἶναι καὶ οἱ λόγοι τοῦ Ἀγγίσου εἰς τὸν Αἰνείαν (Βεργ. Αἰν. 6, 847 κ.ἐ.). Γράφει (Μον. ἐ.ἀ.): «*quod etiam Poeta noster valde subtiliter in sexto tetigit, introducens Anchisem premonentem Eneam Romanorum patrem sic*:

*excurrent alii spirantia mollius era,
credo quidem; vivos ducent de marmore vultus;
orabunt causas melius celique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento.
(He tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos»¹.*

Διὰ νὰ δείξῃ ἐξ ἄλλου αὐτόθι (Μον. 2, 6) ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, φύσει προωρισμένος νὰ ἄρχῃ, ἔφθασε δικαίως εἰς τὴν κυριαρχίαν, ἐπικαλεῖται ὁ Δάντης τοὺς στ. 227 ἐκ τοῦ 4ου βιβλίου τῆς Αἰνείαδος, ἔνθα ὁ Ζεὺς προφητεύει εἰς τὸν Ἑρμῆν περὶ τοῦ Αἰνείου, ἐρωτοτροποῦντος μετὰ τῆς Λιδούης ἐν Καρχηδόνι καὶ οὕτω βραδύνοντος νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς ἡ Μοῖρα προῶρισε.

*Non illum nobis genitrix pulcerima talem
promisit Graiumque ideo bis vindicat armis;*

1. Κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ραγκαβῆ (848 κ.ἐ. σελ. 214):

Ἄλλοι θὰ χύνωσιν ἔμπνουν χαλκὸν ἐντεχνότερον ἴσως,
καὶ μαρμαρίνας, πιστεύω, θὰ πλάττωσι ζώσας εἰκόνας,
ἔσονται ῥήτορες κρείττους δικῶν· κ' οἱ χαράττοντες τριβῶν
τῶν οὐρανῶν διὰ ράβδου κ' οἱ τ' ἄστρ' ἀνιόντα δηλοῦντες.
Σὺ δέ, Ρωμαῖ', ἐνθυμοῦ τοὺς λαοὺς κυβεργῶν νὰ διέπης
(αὐταὶ αἱ τέχναι αἱ σαί), καὶ θεσμούς τῆς εἰρήνης νὰ τάξης,
τοὺς ταπεινοὺς συγχωρῶν, τοὺς μεγάλα φρονοῦντας δαμάζων.

*sed fore qui gravidam imperiis belloque frementem
Italiam regeret*¹.

Ἄλλ' ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, ὁ ὁποῖος ὑπερίσχυεν εἰς τὴν ἀμίλλαν τῶν λαῶν τῆς οἰκουμένης δημιουργήσας τὸ παγκόσμιον κράτος «*ille igitur populus qui cunctis athletizantibus pro imperio mundi prevaluit, de divino iudicio prevacuit*» (Μον. 2, 8) κατὰ θεῖαν ἀπόφασιν ὑπερίσχυεν. Ἡ θεία ἀποφάσει ἐπιτυχία αὕτη τῆς Ρώμης βεβαιώνεται ὑπὸ πολλῶν μαρτυριῶν. Καὶ ὡς πρώτην ἀναφέρει ὁ Δάντης (Μον. ξ.α) τὴν τοῦ Βεργιλίου Αἰν. 1, 234 ἐξ. : *Ait enim poeta noster in primo* :

*certe hinc Romanos olim volventibus annis,
hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucrici,
qui mare, qui terras omni ditione tenerent*².

Τέλος ὁ Βεργίλιος χρησιμεύει εἰς τὸν Δάντην μὲ τὸ ἐκ τῆς Αἰνείαδος 12, 940 ἐξ., παράδειγμα τῆς μονομαχίας Αἰνείου καὶ Τούρνου πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὅσον ἐνεστὶν ἡρωϊκτέρας κατακτῆσεως τοῦ παγκοσμίου Κράτους, διὰ νὰ μὴ εἶναι αὕτη ἀσύμφωνος πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἔξαρσις τῆς πολιτιστικῆς ἀξίας τῆς *clementia* ὑπὸ τοῦ Δάντη γράφοντος (Μον. 2, 10) : «*in quo quidem agone tanta victoris Enee clementia fuit ut nisi balteus, quem Turnus Pallanti a se occiso detraxerat, patuisset, victo victor simul vitam condonasset et pacem, ut ultima carmina nostri poete testantur*» (Αἰν. 12, 940 ἐξ.).

Τὰ ἀνωτέρω παρέχουσιν ἴσως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Δάντης παρουσιάζεται ἢ εἶναι εἰς τὸ ἔργον του αὐτό, τὴν Monarchia, Ἰταλὸς ἐθνικιστὴς καὶ ὅτι πρὸς στήριξιν τῶν ἐθνικιστικῶν αὐτῶν ἀπόψεων του στηρίζεται εἰς τὸν Βεργίλιον. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη θὰ ἦτο τοῦλάχιστον ἐν μέρει ἐσφαλμένη. Ἀσφαλῶς θὰ ἔχετε παρατηρήσει, Κυρίαί καὶ Κύριοι, ὅτι ὁ Δάντης ἐπικαλούμενος τὰ χωρία τοῦ Βεργιλίου ἀναφέρει συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως τὴν

1. Κατὰ μετάφρασιν Παγκαβῆ :

*Δὲν ὑπεσχέθη τοιοῦτον αὐτὸν εἰς ἡμᾶς ἢ καλλίστη
μήτηρ του, ὅτε τὸν ἔσωσε δις τῆς χειρὸς τῶν Ἑλλήνων·
ἀλλ' Ἰταλίαν τὴν ἔγκυν ὁρόνων, τὴν φρόντισαν μάχαις
νὰ διοικήσῃ καὶ γένος ἐξ αἵματος Τρώων ἐνδόξου
νὰ ἀνεγείρῃ πᾶσαν τὴν γῆν ὑπὸ νόμους νὰ τάξῃ.*

2. Κατὰ Παγκαβὴν (στ. 238 σελ. 9) :

*ἔμελλ' ἐκεῖθεν ποτε νὰ προβῇ τῶν Ρωμαίων τὸ γένος·
ἔμελλ' ἐξ αἵματος Τεύκρου ποτὲ νὰ φανοῦν ἀρχηγέται,
καὶ ὑπὸ χειρὸς νὰ ἔχουν καὶ γῆς καὶ θαλάσσης τὸ κράτος.*

φράσιν ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς *Romanus populus*. 'Εὰν ἔχετε ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐσημειώσαμεν εἰς τὴν ἀρχὴν περὶ τῆς πολιτικῆς τοποθετήσεως τοῦ ποιητοῦ, θὰ ἀντιληφθῇτε εὐκόλως ὅτι ὁ Δάντης ἐπικαλεῖται τὸν Βεργίλιον, διὰ νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικῶς τὸ κοσμικὸν παγκόσμιον Κράτος, τὸ ἀνεξάρτητον τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο δὲ φαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου βιβλίου τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου του, ἔνθα πραγματεύεται τὸ πρόβλημα, στηριζόμενος περισσότερον ἢ ἀποκλειστικῶς δι' εὐνοήτους λόγους εἰς φιλοσοφικοχριστιανικὰ ἐπιχειρήματα, ἐὰν ἡ ἔξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους πηγάζῃ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ ἢ ἐκ τοῦ Πάπα· ὡς γράφει ὁ Δάντης (Mon. 3, 1): «*questio igitur presens, de qua inquisitio futura est, inter duo luminaria magna versatur, Romanum scilicet Pontificem et Romanum Principem: et queritur utrum auctoritas Monarche Romani, qui de iure Monarcha mundi est, ut in secundo libro probatum est, immediate a deo dependeat, an ab aliquo Dei vicario vel ministro, quem Petri successorem intelligo, qui vere claviger est regni celorum*». Τέλος τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ Δάντη καὶ τὸ τρίτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἀριστούργημα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας — ἐπαναλαμβάνων τὰ δύο προηγούμενα εἶναι ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ Αἰνείας, τὸ δὲ τέταρτον ὁ Φάουστ τοῦ Goethe — εἶναι ἡ *Divina Commedia*.

Ὁ ἴδιος ὁ Δάντης ὀνομάζει τὸ ἔργον του τοῦτο ἀπλῶς *Commedia* εἰς τὸ *Inferno* (16, 128 καὶ 21, 2 *La mia Commedia*), χαρακτηριστικότερον δὲ διὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ *Lo sacro poema* καὶ *il poema sacro al quale ha posto mano e cielo e terra* (Parad. 23, 62 καὶ 25, 1). Ὁ Βοκκάκιος προσέθεσεν εἰς τὸ *Commedia* τὸ ἐπίθετον *Divina* καὶ ἔκτοτε τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Δάντη εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Divina Commedia* (θεία Κωμωδία). Ὁ Benedetto Croce, ὁ μέγας αἰσθητικὸς, τὸ ὠνόμασε «θεολογικὸν μυθιστόρημα».

Εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας μου μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Δάντη πρὸς τὸν Can-Grande γράφει ὁ Δάντης ὅτι τὸ κατὰ γράμμα νόημα τοῦ ἔργου εἶναι «*status animarum post mortem*», τὸ δὲ ἀλληγορικόν του νόημα, εἶναι ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν τιμωροῦσαν ἢ βραβεύουσαν δικαιοσύνην.

Διὰ νὰ χρησιμοποιοῦσμεν τὴν διατύπωσιν τοῦ μεγάλου Δαντολόγου Erich Auerbach, τὸ ἱερὸν ποίημα, ἡ Θεία Κωμωδία «διδάσκει τὴν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ, ἠθικοῦ καὶ ἱστορικοῦ κόσμου ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς θείας ἀγάπης, ἡ δὲ διδασκαλία αὕτη δίδεται ὡς ὄραμα ἢ ἐμπειρία ἐνορατικὴ τοῦ ποιητοῦ»¹,

*nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura*¹.

Οὕτω ἀρχίζει ὁ Δάντης.

Εἰς ἡλικίαν λοιπὸν 35 ἐτῶν, ἦτοι τὸ 1300, ἀφοῦ, ὡς εἵπομεν, ἐγεννήθη τὸ 1265, ἔχασε τὸν δρόμον του ὁ Δάντης καὶ εὐρέθη ἀντιμέτωπος εἰς σκοτεινὸν δάσος. Ἦτο ἡ ἐβδομὰς τῶν Παθῶν (Μεγάλη Παρασκευὴ) τοῦ ἔτους 1300. Πλανᾶται εἰς τὸ δάσος καὶ φθάνει εἰς ἓνα λόφον, εἰς τὸν ὁποῖον θέλει νὰ ἀναβῇ, καθ' ἣν στιγμὴν φωτίζει τὴν κεφαλὴν του ὁ ἀνατέλλων ἥλιος. Ἀλλὰ τρία θηρία, εἰς πάνθηρο, εἰς βρυχώμενος λέων καὶ μία φοβερὰ λύκαινα τὸν κατατρομάζουν — εἶναι ἀντιστοίχως τὰ σύμβολα τῆς λαγνείας, τῆς ἀλαζονείας καὶ τῆς φιλαργυρίας — καὶ τὸν ἀναγκάζουν νὰ σκεφθῇ νὰ ἀλλάξῃ δρόμον. Εἰς τὴν δυσχερεστάτην αὐτὴν στιγμὴν ἐμφανίζεται, σταλεῖς ὑπὸ τῆς Βεατρίκης, — ποῖος ἄλλος ; — ὁ Βεργίλιος (Inferno, 1, 64) :

*Quando vidi costui nel gran deserto,
«Miserere di me» gridai a lui,
qual che tu sii, od ombra, od omo certo*².

Ὁ Δάντης δὲν ἀντιλαμβάνεται, ἂν εἶναι σκιά ἢ πραγματικὸς ἄνθρωπος (στίχ. 66 ἐξ.) καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ τὸν βοηθήσῃ.

Ὁ Βεργίλιος ἀπαντᾷ (στίχ. 67)

*«Non omo ; omo già fui,
e li parenti miei furon Lombardi
Mandovani per patria ambedui»*³.

Ἐν συνεχείᾳ δὲ λέγει (στίχ. 73 ἐξ.)

*Poeta fui, e cantai di quel giusto
figliuol d' Anchise che venne da Troia
poi che il superbo Iliūn fu combusto*⁴.

1. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δρόμου τῆς ζωῆς μου
εὐρέθην εἰς δάσος σκοτεινόν.

2. Ὅταν εἶδα αὐτὸν στὴν ἀτέραντη ἐρημία
ἤρχισα νὰ φωνάζω, «Λυπήσου με
ὅποιος κι' ἂν εἴσαι σύ,
σκιά ἢ ἄνθρωπος ζωντανός».

3. Δὲν εἶμαι ἄνθρωπος· ὑπῆρξα ἄνθρωπος
καὶ οἱ γονεῖς μου ἦσαν Λομβαρδοὶ
καὶ εἶχον πατρίδα τὴν Μάντοβαν καὶ οἱ δύο.

4. Ὑπῆρξα ποιητὴς καὶ ἔφαλα τὸν δίκαιον ἐκεῖνον,
τὸν υἱὸν τοῦ Ἀγχίσου ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὴν Τροίαν,
ὅτε ἐπυρπολήθη τὸ ὑπερήφανον Ἴλιον,

‘Ο Δάντης αντιλαμβάνεται τότε ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του τὸν Βεργίλιον καὶ ἀναφωνεῖ (στ. 79 ἑξ.):

*«Or se tu quel Virgilio e quella fonte
che spandi di parlar sì largo fiume?»¹.*

Εἶναι λοιπὸν κατὰ πρῶτον ὁ Βεργίλιος διὰ τὸν Δάντην ὁ διδάσκαλος τῆς ὀητορικῆς.

Καὶ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὁ Δάντης πρὸς τὸν Βεργίλιον (στίχ. 82 ἑξ.):

*«O degli altri poeti onore e lume,
vagliami il lungo studio e il grande amore
che m'ha fatto cercar lo tuo volume»².*

Ἐσπούδασεν ὁ Δάντης ἐπὶ μακρὸν καὶ μὲ ἀμείωτον ἀγάπην τὰ ποιήματα τοῦ Βεργιλίου καὶ ἔπειτα (στίχ. 85 ἑξ.) λέγει:

*«Tu se' lo mio maestro et il mio autore:
tu se' solo colui da cui io tolsi
lo bello stile che m'ha fatto onore»³.*

Τὴν ποιητικὴν του ἀξίαν καὶ τὴν σοφίαν του καὶ τὰς κατευθύνσεις εἰς τὴν ζωὴν του ὀφείλει κατὰ ταῦτα ὁ Δάντης εἰς τὸν Βεργίλιον.

Εἰς δὲ τὸν στίχον 89 παρακαλῶν τὸν Βεργίλιον νὰ τὸν βοηθήσῃ ἀπὸ τὰ θηρία ἀποκαλεῖ αὐτὸν πολύφημον σοφὸν (*famoso saggio*).

‘Ο Βεργίλιος εἶναι ὁ ἐκλεκτός, τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ἡ Βεατρίκη, ἵνα βοηθήσῃ τὸν Δάντην εἰς τὴν δυσχερεστάτην ἐκείνην σιγμὴν τῆς ζωῆς του (*Inferno* 2, 67). ‘Ο Βεργίλιος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος προφητεύει εἰς τὸν Δάντην (*Inferno* 1, 100 κ.ἑξ.) περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ *veltro* — ἡ δαντολογία δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἐξακριβώσει ποῖον συμβολίζει ὁ Δάντης μὲ τὸ ὄνομα *veltro* — ἐνὸς νέου σωτήρος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὰς μαστιζούσας αὐτὴν κακίας, τὰς ὁποίας συμβολίζουνε τὰ τρία θηρία.

‘Ο Βεργίλιος εἶναι ὁ ὁδηγὸς τοῦ Δάντη κατὰ τὸ ταξιδιὸν του εἰς τὸ

1. Σὺ εἶσαι λοιπὸν ἐκεῖνος ὁ Βεργίλιος κ' ἐκείνη ἡ πηγὴ
ποὺ ἔκχει ποταμὸν ἐγγλωττίας;
2. Σὺ τῶν ἄλλων ποιητῶν τιμὴ καὶ φῶς,
ἀξίζει ἡ μακρὰ σπουδὴ καὶ ἡ μακρὰ ἀγάπη
ἡ ὁποία μὲ ἔκαμε νὰ μελετήσω τὸ ἔργον σου!
3. Σὺ εἶσαι ὁ διδάσκαλός μου καὶ ὁ ὁδηγός μου
σὺ εἶσαι ὁ μόνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρα
τὸ ὥραϊον ὕφος, ποὺ μοῦ ἔδωκε τιμὴν.

Inferno καὶ εἰς τὸ Purgatorio μέχρι τοῦ τριακοστοῦ ἔσματος, τοῦ ἐπιγείου Παραδείσου (30, 49), ὅποτε ἐξαφανίζεται, διὰ τὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ἡ Βεατρίκη εἰς τὴν συνοδείαν τοῦ ποιητοῦ κατὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ταξιδίου του εἰς τὸ ὑπερέραν. Ἐξαφανίζεται δὲ ὁ Βεργίλιος, καθ' ἣν στιγμήν ὁ Δάντης, ἐν ἐκστάσει εὐρισκόμενος ἐκ τοῦ θεάματος τῆς ἐν θείᾳ μεγαλοπρεπείᾳ ἐμφανιζομένης Βεατρίκης, λέγει εἰς τὸν Βεργίλιον (Purgat. 30, 48) ἔχων ἐστραμμένον τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Βεατρίκην :

«conosco i segni del antica fiamma»

μεταφράζων κατὰ λέξιν τὸν 23ον στίχον τοῦ τετάρτου βιβλίου τῆς Αἰνείαδος

*«agnosco veteris vestigia flammae»*¹.

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Χάριν συντομίας, τὴν ὁποίαν πολὺ φοβοῦμαι ὅτι δὲν ἐπέτυχον, ὅσον ἐπεθύμουν, παρέλειψα πλεῖστα χωρία « τοῦ ἱεροῦ ποιήματος », εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Δάντης ἐκφορᾷ τὴν ὀργανικὴν τρόπον τινά, τὴν οὐσιαστικὴν ἐξάρτησίν του ἐκ τοῦ Βεργιλίου. Ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσω, ὡς ἀνακεφαλαίωσιν τῆς ὁμιλίας μου τὰ ἑξῆς :

Καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν γλωσσικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Δάντη, τοῦ ὁποίου ἡ συμβολὴ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς γραφομένης ἰταλικῆς γλώσσης ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὴ (δύναται δὲ νὰ συγκριθῇ ἀφόβως ὡς κατόρθωμα ἔθνικης γλώσσης πρὸς τὴν μετάφρασιν τῆς Βίβλου ὑπὸ τοῦ Λουθήρου), καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Δάντη, ἰδιαίτατα δὲ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτικῶν του πεποιθήσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπετέλουν ἀναμφισβητήτως ἀντιλήψεις προοδευτικὰς καὶ εὐεργετικὰς διὰ τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν ὅχι μόνον τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Εὐρώπης, καὶ « εἰς τὴν δημιουργίαν », ὡς λέγει ὁ Auerbach², « τοῦ πρώτου καὶ ἐν τινὶ ἀόψει μοναδικοῦ εὐρωπαϊκοῦ ποιητικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ αἰσθητικὴν ἀξίαν ἴσῃ τοῦλάχιστον πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος », εἰς πάντα ταῦτα ἐβοήθησε τὸν Δάντην ἡ μελέτη τοῦ Βεργιλίου οὐσιωδῶς.

Ἄλλ' ἢ ἐκ τοῦ Βεργιλίου ἐπίδρασις οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον συνετέλεσεν εἰς τὴν μείωσιν τῆς δημιουργικότητος καὶ πρωτοτυπίας τοῦ Δάντη. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο ὁ Δάντης ὁ εἷς ἐκ τῶν τεσσάρων γιγάντων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας.

ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ

1. Ἀναγνωρίζω τῆς παλαιᾶς φλογός μου τὰ ἔχνη» (Ραγκ.).

2. Ἐ.ά., 169.